

BÜVEYHÎ DEVLET ADAMLARININ KİTABA İLGİLERİ VE KÜTÜPHANELERİ

Doç.Dr. Ahmet GÜNER

THE IMPORTANCE ATTACHED TO THE BOOKS BY BUWAYHID STATEMEN AND THEIR LIBRARIES

In the age of Buwayhid State (10th and 11th centuries) some amirs, viziers and statemen, attached great importance to books, and contributed to the spread of science and culture by leading the establishment of many libraries in the central Islamic lands, in Irak, Khuzistân, Fârs and Jibâl regions. The need of books in those libraries must have probably encouraged the scholars to write books. Despite the fact that some libraries addressed to a limited environment, they were always open to the use of high intellectuals and special readers. While constructing such libraries, their constructors were aiming to satisfy their entellectual curiosities on one hand, and to gain prestige and reputation on the other. In fact, to attract many scholars and to collect the most books might give prestige to one who did this.

At that time, the libraries, in the style of Dâr al-İlms which give service both as an academy and a library, began to develope. The emergence of the foundational (vaqf) library model coincides with this period. In the Buwayhid period, the anxiety of sect (mazhab) propagations had been an important factor in the establishment of the some libraries. While some libraries were personal ones in the beginning, they, later on, were transformed into public libraries. While some of them were being victims of sect fanaticism, some others were demolished by wars. Another remarkable point is that the some directors and officers of the libraries were eminent intellectuals and scholars. It is clear that it was very important for the books to be written by eminent calligraphers. The scholars deemed important to denote their books to a well-known library due to the thought that their scientific and literary success would be appreciated by the public.

Büveyhîler'in diğer birçok hanedan ile birlikte iktidarda bulunduğu hicrî dördüncü ve beşinci (miladî onuncu ve on birinci) asırlar, bir yönüyle İslâm coğrafyasının siyasî açıdan parçalanıp değişik mahallî hanedanlara bölüdüğü ve bir çok sosyal huzursuzluğun yaşandığı bir dönem olsa da, kültürel açıdan, İslâm kültür ve medeniyetinin oluşum sürecini tamamlayarak en yüksek seviyesine ulaştığı bir dönem olarak kabul edilir. Bu asırlar kimilerince "İslâm Medeniyetinin Altın Çağı", kimilerince de "İslâm Rönesansı"nın gerçekleştiği bir devir olarak değerlendirilir.¹ İslâm coğrafyasının farklı siyasî hanedanlara bölünmesi, düşünce, ilim ve kültür hayatının gelişmesine bir zarar vermemiş, aksine ona yeni imkân ve fırsatlar sunmuştur. Birbirine rakip İslâm hanedanlarının kurulması, yeni siyasî merkezler ortaya çıkarmış ve rakip hükümdarlar arasında ilim ve kültürü himaye etmede de bir yarışa neden olmuştur. Bu da din bilginleri, bilim adamları, filozoflar, edip ve şairler için geniş bir hareket sahası ortaya çıkarmıştır. Hicrî dördüncü ve beşinci(miladî on ve on birinci) asırlarda, doğuda, Horasan ve Mâverâünnehir'de Samanîler ve Gazneliler, Sîstân'da Saffârîler, batıda, Suriye'de Hamdânîler, Mısır'da Fatımîler ve İspanya (Endülüs)'da Emevîler, ilim ve kültürü himaye eden hanedanların belli başlılarıdır.² Bu hanedanlar arasında Irak ve bir kısım İran gibi, İslâm dünyasının merkezî topraklarında hâkim olan Büveyhîler, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Her şeyden önce onlar, hanedanlarını ademi merkezîyetçi bir yapıda kurdukları için, Bağdat'tan başka çok sayıda idarî ve kültürel merkezin ortaya çıkmasına ve şehir hayatının gelişmesine neden oldular. Bağdat'ın yanında, Rey, İsfahân, Hemedân ve Şîrâz'daki Büveyhî emir ve vezirlerinin sarayları, ilim ve kültürün himaye edildiği, farklı ilim dallarında şöhret kazanmış bilgin ve ediplerin bir araya geldiği, gerçekten düzeyli bilimsel tartışma ve müzâkerelerin yapıldığı merkezler haline gelmişlerdir. İçlerinde şiir, edebiyat ve müspet ilimlerle uğraşan kişilerin de bulunduğu Büveyhî emir, vezir ve

¹ Claude Cahen, *İslâmiyet, Doğuşundan Osmanlıların Kuruluşuna Kadar*, çev., Esat Nermi Erendor, İstanbul 1990, s. 219; Adam Mez, dördüncü/onuncu asırda İslâm medeniyetini incelediği eserine İslâm Rönesansı adını vermiştir. Bu eser Arapçaya çevrilmiştir: *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karnî'r-Râbi'i'l-Hicrî ev Asrî'n-Nahda fi'l-İslâm*, çev., Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, I-II, Kahire 1377/1957.

² İslâm dünyasının siyasî açıdan parçalanmasının ilim ve kültürün gelişmesine yaptığı olumlu katkılar için Bkz., M.Ğ., ez-Züheyri, *el-Edeb fî Zilli Benî Büveyh*, Kahire 1368/1949, s.118 vd.

devlet adamları, kişisel olarak ilgilendiklerinden, itibar ve prestij kazanmak istediklerinden ya da zaten devlet işlerinde ihtiyaç duyduklarından dolayı, bilim ve bilim adamlarını himaye ettiler. İlim ve kültürün hâmileleri olarak, Büveyhîler, bilginleri çalışmaya, kitap yazmaya teşvik ettiler ve onları cesaretlendirdiler. Onlardan birçoğu mevkilerinden beklenmeyen bir tevazu göstererek bilim adamlarına saygılı davrandılar. En önemlisi Büveyhî idarecileri, başta Bağdat, Şîrâz ve Rey olmak üzere bir çok kentte, kütüphaneler, hastahaneler ve rasathaneler inşa ederek bunları ilim adamlarının ve öğrencilerin hizmetine sundular.³

İşte bu makale, Büveyhîler'dévrindeki bu kültürel gelişmenin bir yönünü ele almayı amaçlamaktadır: Kitaba önem veren, "kitap sever" diye isimlendirebileceğimiz, Büveyhi emir, vezir ve devlet adamları ile onların kurdukları kütüphaneler. Esasen M. Kabir'in oldukça dar bir çerçevede, problemlerin içine girmeden kendi ifadesi ile kütüphanelerin kısa açıklamalarla tâdad edilmesi şeklinde kaleme alınmış makalesi⁴ ile Büveyhîler devrini ilgilendiren araştırmalar⁵ veya İslâm tarihinde kütüphaneleri inceleyen çalışmalarda⁶ bu konuya değişik seviyelerde değinilmiştir. Bütün bu

³ Züheyri, s. 126-136; Hasan Müneymine, s.313-331; Joel L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam The Cultural Revival during the Buyid Age*, Leiden 1986, s.52-60; Sh. İnayetullâh, "Contribution to the Historical Study of Hospitals in the Medieval Islam", *Islamic Culture*, XVIII(1944), 7-8; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1960, 104-107, 112-114.

⁴ Mafizullah Kabir, "Libraries and Academies During the Buwayhid Period-946 A.D. to 1055 A.D.", 31-33.

⁵ Heribert Busse, *Chalif und Grosskönig Die Buyiden im İraq (945-1055)*, Beirut 1969, s. 523-529; Adam Mez, I, 305-306, 307-308, 311-312; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad(334/946-447/1055)*, Calcutta 1964, s.178-179, 181-182; Hasan Müneymine, *Târîhü'd-Devleti'l-Büveyhiyye, es-Siyâsiyyü ve'l-Iktisâdiyyü ve's-Sekâfiyyü-Mükâta'atü Fârs-334-447h., 945-1055m., ?* 1987, s.316, 317, 318, 323, 330, 331; Ahmet Güner, *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1992, s.185-186.

⁶ Bunlar şöyle sıralanabilir: Yûsuf el-İş, *Dûrü'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Âmme ve Şibhi'l-Âmme li Bilâdi'l-İrâk ve's-Şâm ve Mısır fi'l-Asri'l-Vesît*, Fransızcadan çev., Nizâr Ebâza ve Muhammed Sabbâğ, Beyrut 1411/1991, s.130, 132, 154, 168; Kûrkîs(Gorgis) Avvâd, *Hezâinü'l-Kütübi'l-Kadîme fi'l-İrâk*, Beyrut 1406/1986, s.126-127, 137-138, 139, 140-145, 178, 182, 223, 225, 231, 234-235; Muhammed Mâhir Hamâde, *el-Mektebât fi'l-İslâm Neş'etühâ ve Tetavvürühâ ve Mesâirühâ*,

çalışmalardan yararlanmakla beraber, bu makale ilgili klasik malzemeyi kapsamlı ve derinliğine ortaya koyup değerlendirmeyi, konu ile ilgili mesele ve problemleri imkânlar ölçüsünde aydınlatmayı amaçlamaktadır. Konu üç başlık halinde ele alınacaktır. İlk olarak, Büveyhî emirleri, ikinci olarak Büveyhî vezirleri ve son olarak da diğer Büveyhî devlet adamlarının kitaba ve kütüphaneye ilgileri ile kurmuş oldukları kütüphaneler incelenecektir. Her üç başlık altında da kişiler ve kütüphaneler incelenirken, önem sırası yerine, kronolojik sıra dikkate alınacaktır.

I. Kitapsever Büveyhî Emirleri ve Onların Kütüphaneleri

İlk Büveyhî emirleri, İmadü'd-Devle(322-338/934-949), Rüknu'd-Devle(335-366/947-977) ve Muizzü'd-Devle(334-356/945-967), pek iptidâî bir kültür seviyesini temsil eden Deylemliler arasından çıkmış olmaları ve aynı zamanda devlet kurucuları olarak daha ziyade çabalarını eylem noktasında yoğunlaştırmaları sebebiyle, ilim ve kültüre ilgi duymak için pek az zamana sahip olmuşlardır. Onlar, denilebilir ki, bilgin ve kültürlü vezir ve devlet adamları edinerek, boşluğu doldurmuş ve bu yolla kültüre katkıda bulunmuş oldular. Fakat babalarının aksine son derece yüksek bir İslâm kültür zemininde yetişen ikinci nesil Büveyhî emirleri, kültürel sahada kendilerini göstermede gecikmediler. Kaynaklar, bilgi, kitap ve kütüphane söz konusu olduğunda, daha ziyade, işte bu ikinci nesil Büveyhî emirlerinin faaliyetlerinden söz etmeye başlarlar.

İzzü'd-Devle ve Habeşî b. Muizzü'd-Devle'nin kütüphanesi

Muizzü'd-Devle'nin oğlu ve Irak Büveyhi emiri İzzü'd-Devle(356-367/967-978) şair bir kimse idi. Yetîme yazarı onu Büveyhî şairlerinin önemlileri arasında zikreder.⁷ Babası Muizzü'd-Devle'nin Irak'a geldiğinde

Beyrut 1401/1981, s. 70, 88-91, 111-113, 128-133, 145, 146, 152, 155; İsmail Erünsal, *İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi XIV(içinde), İstanbul 1989, s. 226-230; R.S.Mackensen, "Four Great Libraries of Medieval Baghdad" *Library Quarterly*, 2(1932), 288-293; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasides", *Islamic Culture*, III/2(1929), 217-218, 224-225, 226, 228-229.

⁷ Es-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b.Muhammed b.İsmâîl en-Nîsâbûrî, *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, Mekketü'l-Mükerrreme 1399/1979, II, 218-219.

Arapça bilmediği⁸ dikkate alındığında, oğlunun Arapça şiir söyleyecek seviyeye yükselmesi dikkat çekicidir. İlim meclisleri düzenlemiş ve çevresinde bir çok ilim adamını toplamıştır.⁹ Onun bir kütüphane kurduğundan bahsedilmemektedir. Bununla beraber kuzeni Fars Büveyhî emiri Adudu'd-Devle(338-372/949-983) ile anlaşmazlığa girme sebeplerinden birinin, İzzü'd-Devle'nin, adı geçenin kendisinden istediği kıymetli defterleri (defâtire 'azîze) vermemesi idi.¹⁰ "Defâtir" kelimesinin anlamları arasında, "kitap, arşivler, kayıtlar, belgeler ve el yazmaları" bulunmaktadır.¹¹ Kelimenin bu farklı anlamlarından hangisinin kastedildiğini tespit etme imkânı bulunmadığından adı geçen emirin bir kütüphanesinin bulunduğunu söyleyemiyoruz. Hem bu kelime ile kıymetli kağıtların kastedilmiş olması da mümkündür. Fakat İzzü'd-Devle'nin kardeşi Muizzü'd-Devle'nin oğullarından Habeşî b. Muizzü'd-Devle'nin bir kitap düşkünü olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. O, Basra'da vali iken kardeşi İzzü'd-Devle'ye isyan eder. Onun kütüphanesi ile ilgili bilgiler kaynaklarda bu isyanın bastırılması ile ilgili sayfalarda kaydedilir. Buna göre, İzzü'd-Devle'nin veziri Ebü'l-Fadl, 357/967-968'de isyanı bastırıp Basra'ya hakim olunca Habeşî'nin bütün para, silah, kıymetli elbiseler ve aletleri içeren hazinelerine(hazâin) el koyar. Ele geçirilenler arasında Habeşî'nin kütüphanesi de (hazâinü kütübîhi) vardı. Bu kütüphanede on beş bin ciltli kitap bulunmaktaydı. Cüz halinde, ciltsiz ve birbirlerine bağlı olarak bulunan kitaplar bu sayıya dahil değildir.¹²

Adudu'd-Devle'nin Kütüphanesi

Büveyhîler'in tartışmasız en büyük hükümdarı olan Adudu'd-Devle(338-372/949-983), bilim ve kültürü himaye etmekle kalmamış aynı zamanda bunlarla kişisel olarak da meşgul olmuştur. Arapça şiirler kaleme alabilen,

⁸ el-Hemezânî, Muhammed b.Abdilmelik, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî, Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk XI*, thk., Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Beyrut trz., (içinde), s. 362; Mez, I, 34.

⁹ et-Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b.Muhammed, *Ahlâkü'l-Vezîreyn "Mesâlibü'l-Vezîreyn es-Sâhib İbnü'l-Abbâd ve İbnü'l-Amîd"*, thk., Muhammed Tâvî et-Tancî, Beyrut 1412/1992, s.202 v.d.; Kraemer, s.181 v.d.

¹⁰ Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b.Muhammed, *el-Kısmü'l-Ahîr min Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, The Eclipse of Abbasid Caliphate, nşr., H.F.Amedroz(içinde) I, 331.

¹¹ M.S.Khan, "defâtir" kelimesini, anlamları açısından tartışmaktadır. Bak:"*Miskawayh and Buwayhids*", *Oriens* 21-22(1968-1969), 241-42

¹² Miskeveyh, II, 246-247.

edebî nesirde de yeteneği olan Adudu'd-Devle, astronomi, astroloji, gramer gibi ilim dallarında bilgisini genişletmeye özel bir önem vermiştir. İster Şirâz'da ister Bağdat'ta olsun, sarayını her türden ilim adamlarının ilmî tartışmalarda bulunmak için muntazaman toplandığı bir akademi haline getirmiştir. Felsefeciler için, halkın baskısı ile karşılaşmadan ilmî çalışmalarını yapmaları için, sarayında ayrı bir bölüm meydana getirmiştir. Onun ediplerle bir arada olmayı emirlerle birlikte bulunmaya tercih ettiği söylenir. İyi bir okuyucu olduğu ve sevdiği kitapları hizada ve seferde yanından ayırmadığı ifade edilir. İlme ve ilim adamına düşkünlüğü sebebiyle devrindeki ünlü bilginlerin bir çoğu kitaplarını onun adına kaleme almışlardır.¹³ Bu büyük hükümdar, çok yönlü ilgilere sahip bir adam olarak, kitaba merakını Şirâz'daki sarayını bulunduğu mevki ve taşıdığı asâlete uygun ve son derece görkemli bir kütüphane ile süsleyerek göstermiştir. Kütüphane hakkındaki ilk tasvirler, Adudu'd-Devle hayatta iken Şirâz'ı ziyaret edip kütüphaneyi gözlemleyen coğrafyacı el-Makdisî(380/990) tarafından yapılmıştır. Kütüphane (hizânetü'l-kütüb), bu yazara göre, kendisinin baştan sona tamamını gezdiği ve ne şarkta ne de garpta bir eşine rastlamadığını söylediği(Adudu'd-Devle tarafından inşa edilen) sarayın bir bölümünü teşkil eden bir binadan ibaret olup, kentin güvenilir kişileri arasından seçilmiş, bir müdür(vekîl), bir kütüphane memuru (hâzin) ve bir denetici (müşrif) idaresinde faaliyetini sürdürmektedir. Kütüphane, büyük bir holün içerisinde her tarafında depolar/ambarlar (hazâin) bulunan uzun bir binadan(hücre) ibarettir. Adudu'd-Devle bu binanın ve depoların tüm duvarlarına yüksekliği bir adam boyunda, genişliği üç zira olan ve aynı zamanda cilâlanmış keresteden yapılmış kitap dolapları/kitaplıklar (buyût) bitişirmiştir. Bu kitaplıkların kapıları yukardan açılmaktadır. Kitaplar(defâtir) (kitaplıklardaki) raflara dizilmiştir. Her bilim dalının ayrı kitap dolapları ve kitapların isimlerinin kayıtlı bulunduğu fihristleri bulunmaktadır. Adudu'd-Devle, kendi zamanına kadar tüm değişik bilim dallarında yazılmış bütün kitapları bu kütüphanede toplamıştır. Kütüphane çok iyi korunmaktadır. Sadece buradan yararlanabilecek önemli kişilere izin verilmektedir.¹⁴

¹³ Bkz., Ahmet Güner, s.179 v.d., Abdülkerim Özaydın, "Adudüdevle" T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, I, 392-393.

¹⁴ Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b.Ahmed, **Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, BGA III, Leiden 1967, s.449 ve 450-51. sayfalardaki dipnot:a.

Makdisî'nin ifâdelerinden kütüphanenin son derece mükemmel bir şekilde düzenlendiği, tüm unsurlarının yerli yerince bulunduğu anlaşılmaktadır. Kitaplar, kendilerine mahsus kitaplıklar içinde, bu kitaplıklar da ayrı depolar içinde muhafaza edilmektedir. Böyle bir düzenleme ile kitapların her türlü zararlı şeylerden korunması amaçlanmıştır. Kitaplıkların insan boyunda yapılmasında merdiven kullanmanın sakıncaları ile kitaba kolayca ulaşma düşüncesi etkili olmuş görünmektedir. Kurumun verimli işleyişi için yeterli elemanın görevlendirilmesi, en önemlisi, bir kütüphane için en elzem olan ve kitaplara kısa sürede ulaşmayı sağlayan elverişli fihristlerin yapılmış olması ve kitapların ilim dallarına göre oluşturulmuş ayrı kitaplıklara konulması dikkat çekmektedir. Kütüphanenin olumsuz tarafı ise dar bir çevreye belki de yüksek bir zümreye, o da izin almak şartıyla, açık olmasıdır.¹⁵ Kitap sayısı verilmiyor. Ancak, bu yazarın, hükümdarın, kendi zamanına kadar her ilim dalında yazılmış tüm kitapları burada topladığını belirten mübâlağalı ifadesi kütüphanedeki kitap sayısının büyüklüğü hakkında bir fikir vermektedir. Sonraki kaynaklardan Farsnâme, kütüphaneyi "dârü'l-kütüb" şeklinde ifade etme dışında ilâve bir bilgi vermemektedir.¹⁶ Yâkût el-Hamevî(626/1228-1229) ise, kütüphanede görev yapanlardan birinin adını zikretmektedir: Ebû Nasr Mansûr b. Ahmed b. Muhammed eş-Şîrâzî. O kütüphane memuru (hâzinü kütübi Adudî'd-Devle) olması yanında aynı zamanda bu hükümdarın oğlu Samsâmü'd-Devle'nin hocası, Fârs ve bağlı yerlerin kadısı idi.¹⁷ Makdisî'nin Şîrâz'da bulunduğu sırada, bu kütüphanede araştırmada bulunduğunu ve burada yer alan bazı kitapları gözden geçirdiğini belirtelim. Çünkü o eserinde bir kaç defa "Ben Adudu'd-Devle'nin kütüphanesinde (Hizânetü Adudî'd-Devle) bulunan bir kitapta (şunları) okudum.." demektedir.¹⁸ Çağdaş bir araştırmacı, Kıfî(646/1248)'ye atıfta bulunarak, Adudu'd-Devle'nin kütüphaneyi meşhur tarihçi ve filozof Miskeveyh(421/1030)'in gözetimine emanet ettiğini söylemektedir. Bu görüş, doğru görünmüyor. Yazar, Kıfî'nin Miskeveyh'i Adudu'd-Devle'nin güvenilir bir hâzini olarak tanıtmaya dayanarak böyle bir yargıya

¹⁵ Hamâde, s. 111; Olga Pinto, s.228-29.

¹⁶ İbnü'l-Belhî, *Kitâbu Farsnâme*, nşr., Le Strange ve R.A.Nicholson, London 1921, s.134.

¹⁷ Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b.Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Beyrut trz., VI, 198.

¹⁸ Makdisî, s.10, 133, 258, 294, 448.

varmıştır.¹⁹ Miskeveyh'in bu hükümdarın hâzini olduğu doğrudur. Ancak burada hâzin kelimesi ile kastedilen onun mâliye/beytülmal memuru olmasıdır.²⁰ Yoksa bu meşhur yazarın Şirâz'da böyle bir görev yaptığını destekleyen bir delil yoktur.

Kütüphanenin âkibeti hakkında kesin bilgiler elimizde bulunmamaktadır. Sonraki dönemlerde Bağdat'a taşınmış olabileceği ileri sürülmektedir.²¹ Fakat Hamâde'nin dediği gibi,²² bu kütüphane, kurucusunun ölümünden sonra, en azından, oğulları Şerefü'd-Devle(372-380/983-990) ve ondan sonra da Bahâü'd-Devle(379-403/989-1012) zamanlarında Şirâz'da varlığını sürdürmekteydi. İleride "Şerefü'd-Devle'nin kütüphanesi" kısmında onun Şiraz'da yeni bir kütüphane inşa edip etmediğini tartışacağız. Fakat Yâkût'un, Bahâü'd-Devle dönemi ile ilgili olarak işaret ettiği kütüphane, Adudu'd-Devle'nin Şiraz'daki kütüphanesi olmalıdır. Çünkü onun yeni bir kütüphane inşa ettiğine dair bir kayıt yoktur. Bundan dolayı bazı yazarların, aşağıda zikredeceğimiz Yâkût'un ilgili rivayetine dayanarak onun (Bahâü'd-Devle) Şiraz'da büyük/bir kütüphanesinin olduğunu söylemeleri, bize göre doğru değildir.²³ Yâkût'un kaydettiği rivâyete göre, Bahâü'd-Devle döneminde İslâm hat sanatının önemli temsilcilerinden İbnü'l-Bevvâb(413/1022) bir müddet kütüphanenin sorumluluğunu üstlenmişti. İbnü'l-Bevvâb'ın kendisinden aktarılan bu rivayeti öneminden dolayı aynen kaydediyoruz: "Şirâzda, Bahâü'd-Devle'nin emrinde hizânetü'l-kütüb'de mutasarrıflık yapıyor ve onun adına burayı gözetiyordum. Kütüphanenin sorumluluğu bana verilmişti. Bir gün yere atılmış cüzler arasında siyah ciltli

¹⁹ Hamâde, s.113; el-Kıfî, Vezir Cemâlüddîn Ebü'l-Hasan Alî b.el-Kâdî el-Eşref Yûsuf, *Kitâbü İhbârü'l-Ülemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ*, Mısır 1326, s.217.

²⁰ M.S.Khan, "Miskawayh and Buwayhids", s.244-245.

²¹ Avvâd, s.126.

²² Hamâde, s.111-112.

²³ Hasan Müneymine, Büveyhîler'in ilim ve kültür hayatına katkıları ile ilgili bilgiler verdiği sayfalarda Bahâü'd-Devle'nin Şirâz'da büyük bir kütüphanesinin olduğunu söylerken onun inşa ettiği yeni bir kütüphaneden bahseder gibidir. (Bkz., *Târîhü'd-Devleti'l-Büveyhiyye*, s.318, 330). Yine, İbnü'l-Bevvâb maddesinin yazarı, onun(İbnü'l-Bevvâb) bir müddet çalıştığı Şirâz'daki kütüphane'den bahsederken, "Bahâü'd-Devle'nin kütüphanesi" ifadesini kullanır. Bkz., J.Sourdel-Thomine, "Ibn Al-Bawwâb", EI2, III, 736. Fakat, bu ifade, "babası Adudu'd-Devle'den, Bahâü'd-Devle zamanına intikal eden kütüphanesi" şeklinde anlaşılmalıdır.

bir cüz gördüm ve onu açtım. Bir de ne göreyim: Abû Alî İbn Mukle'nin hattıyla otuz cüz Kur'ânın bir cüz'ü. Bu durum beni hayrete düşürdü. Onu ayrı bir yere koydum. Sonra kütüphanede kitaplar arasına karışmış olanları cüz cüz bularak yirmi dokuz cüz'ü bir araya getirmeyi başardım. Yalnız geriye bir cüz kalmıştı. Uzun müddet bu cüz'ü bulabilmek için kütüphaneyi baştan sona taradım, fakat bulamadım. Eksik olduğuna kanaat getirerek mushafı alıp Bahâü'd-Devle'nin huzuruna girdim ve "Ey efendim! Burada âcil ve fazla külfet getirmeyecek bir sorunu bulunan bir adam bulunmaktadır. Bu sorunun çözümü, bu adamın kendisi ile hasmı arasındaki anlaşmazlıkta yardımcı olması için vezir Ebû 'Alî el-Muvaffak ile konuşmaktan ibarettir. Hem bu kişinin efendimize lâıyk zarif bir hediyesi vardır" dedim. O "Hediye nedir" diye sorunca, "İbn Mukle hattıyla bir mushaf" diye cevap verdim. Bana "Onu getir. Ben o adamın arzusunu yerine getireceğim" dedi. Cüzleri getirdim. Onlardan birini aldı ve "Hatırlıyorum, kütüphanede bunun bir benzeri vardı fakat sonra kaybettim" dedi. "Bu sizin mushafınız" dedim ve bütün hikâyeyi ve cüzleri nasıl arayıp topladığımı, yalnız bir cüzün eksik olduğunu anlattım ve ayrıca "Ebû Alî (İbn Mukle) hattıyla bir mushaf böyle atılır mı" diye söyledim. Bana "Onu tamamla (yaz)" dedi. Ben "Şayet eksik olan cüz'ü gördüğünde onu tanımazsan bana yüz dinar ve bir hil'at vermen şartıyla bunu yaparım" diye cevap verdim. O da bunu kabul etti. Evime gittim ve kütüphaneye girdim eski kâğıtları ve mushafın kâğıdına benzeyen kâğıtları karıştırmaya başladım. Çin, Semerkant ve Atîk(?) işi değişik kâğıt türleri arasında, hepsi de güzel ve zarif kâğıtlar vardı. Onlar arasından bana uygun olanları aldım, cüz'ü yazdım, onu tezhip ettim (altınladım) ve altınını eskittim. Cüzlerden birinin cildini söküp onunla bu cüz'ü ciltledim. Cildi sökülen cüz'e yeni bir cilt yaptım ve onu eskittim (eski görüntüsü verdim). Bahâü'd-Devle mushafı unuttu ve aradan yaklaşık bir yıl geçti. Bir gün Ebû Alî İbn Mukle'nin adı geçince bana bu cüz'ü yazıp yazmadığımı sordu. Ben yazdığımı söyleyince onu getirmemi istedi. Ben de mushafı bir bütün halinde ona verdim. O mushafın bütün cüzlerini tek tek karıştırdı fakat benim hattımla yazılmış cüz'ü bulamayınca "Kendi el yazınla olan cüz hangisi" diye sordu. Ben de ona "Onu tanımayın, şayet tanırsanız gözünüzde küçülür. İşte bu tam bir İbn Mukle hattı mushaf (Bunu böyle kabul edin). Sırrımızı gizler misiniz" dedim. O bana "peki" diye cevap verdi. Mushafı kütüphaneye geri göndermeyip, başucundaki bir köşeye koydu. Hil'at ve dinarları kendisinden istedim durdum. Fakat o sürekli vaatte bulunarak beni oyalıyordu. Bir gün kendisine "Efendim! Kütüphanede Çin yapımı beyaz kâğıtlarla, kesik ve tam (kesik olmayan) Atîk nevinden kâğıtlar var. Dinarlar ile hil'ate karşılık

kesik olanları bana verir misiniz?” diye sordum. O bana gidip onları almamı söyledi. Ben de kütüphaneye gittim, bu türden bütün kağıtları aldım ve yıllarca yazdım”²⁴

Çok değişik yönlerden değerlendirilebilecek olan bu uzun rivayete konumuz açısından baktığımızda, Adudu'd-Devle'nin kütüphanesinin en azından Bahâü'd-Devle zamanında da Şiraz'da varlığını sürdürdüğünü, fakat ihmal ve ilgisizlik yüzünden eski işleyiş ve düzeninden çok şey kaybettiğini söyleyebiliriz. İbnü'l-Bevvâb gibi bir yazı sanatı dehâsının bu kütüphanenin yönetimine getirilmiş olmasının nasıl bir değişiklik getirdiği açık değildir. Diğer yandan bu anlatımda parlak günlerinde kütüphanede her çeşit kağıdın bulunduğu ve bununla belki de kütüphanede görevlendirilen nâsihlerin kitap istinsâh etmeleri ile buraya gelen uzman araştırmacıların malzeme ihtiyaçlarının karşılanmasının amaçlandığını söyleyebiliriz. Dikkat çeken diğer bir nokta da hat sanatı üstadı olarak İbn Mukle gibi büyük hat sanatçılarının kaleminden çıkmış olan eserlere önem verilmesidir.²⁵

Şerefü'd-Devle'nin Kütüphanesi

Adudu'd-Devle'nin oğlu Şerefü'd-Devle(372-380/983-990) kültürel sahada babasına lâıyk bir evlat olduğunu gösterdi. O, kardeşi Samsâmü'd-Devle'yi yenerek Bağdat'a hakim olduğunda, halife Me'mûn(198-218/813-833)'un yaptığı gibi, astronomik gözlemlerin yapılmasını emretti. Bağdat'taki sarayın bahçesinde bir rasathâne inşa ettirdi. Devrin önde gelen astronomi ve matematik bilginlerinden Ebû Sehl(Veycen b.Rüstem)el-Kûhî'nin yönetiminde, 378/988'de yapılan gözlemlerden ikisi, devrin iki önemli

²⁴ Yâkût, Mu'cemü'l-Üdebâ, XV,122-124.

²⁵ Ebû Alî (Muhammed b.Alî) İbn Mukle(328/940) Abbasî tarihinde bir çok defa vezirlik yapmış bir devlet adamıdır. Fakat o ve kardeşi Ebû Abdillâh(el-Hasan b.Alî b.Mukle) İbn Mukle(338/949-950) İslâm hat sanatına yaptıkları katkılarla tanınmaktadırlar. Bir yazı tarzı olan “el-hattü'l-mensûb”(orantılı yazı)'un İbn Mukle kardeşlerden biri tarafından icad edildiği ifade edilmektedir. Ancak mûcidin Ebû Ali mi yoksa Ebû Abdillâh mı olduğu tartışmalıdır. Bkz., D.Sourdel, “İbn Mukla”, III, EI2, 887; İbn Hallikân, V, 117; Bu yazı türü daha sonra İbnü'l-Bevvâb tarafından yeniden ele alınmış ve geliştirilmiştir. Bkz., J.Sourdel-Thomine, “İbn Al-Bawwâb”, EI2, III, 736; İbn Hallikân, III, 342 vd.

astronomi başarısı olarak kabul edilir.²⁶ Astronomi bilgini Abdurrahmân es-Sûfî(376/986) usturlap hakkında yazdığı iki kitaptan birini Şerefü'd-Devle adına kaleme almıştır.²⁷ Şîrâznâme yazarı, Şerefü'd-Devle dönemini anlattığı sayfalarda onun Şîrâz'da bir kütüphane inşa ettirdiğinden bahsetmektedir.²⁸ M. Kabir, buna atıfta bulunarak bu hükümdarın mezkur kentte yeni bir kütüphane yaptırdığını söylemektedir.²⁹ Fakat bu hüküm oldukça şüpheli gözükmektedir. Şöyleki, Şîrâznâme müellifi, bu sayfalarda Şerefü'd-Devle'nin, Adudu'd-Devle'nin ölümünden sonra Kirmân'dan gelerek Şîrâz'a girdiği ve böylece Fârs'ı ele geçirdiğini, bilahare Bağdat'a yürüyerek Bağdat Büveyhî yönetimine hâkim olduğunu anlattıktan sonra, âniden bir kadı ile ilgili bilgi vermeye başlar. Adı Ebû Muhammed Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Selmân olan bu şahsın, vaktiyle Abbasî halifesi er-Râdî(322-329/934-940) devrinde hilâfet merkezi Bağdat'ta kadılık yaptığı ve bu kentin meşhur imamlarından ve önde gelen âlimlerinden biri olduğunu söyler. Yazar bundan sonra kim olduğu belirtilmeden, birinin, onu davet edip Şîrâz'a getirdiğini, bu kentte bir kütüphane inşa edip, onu da bu kütüphanenin mütevellîsi olarak tayin ettiğini kaydeder. Bu cümleler Şerefü'd-Devle ile ilgili sayfalarda geçtiği için ilk bakışta kütüphaneyi inşa ettirip bu şahsı da oraya tayin edenin o olduğu anlaşılmaktadır. M. Kabir de böyle anlamıştır. Meselenin bu şekilde ortaya konuluşu, babasının ölümünden sonra Şîrâz'a girdiğinde, burada daha evvel belirttiğimiz o büyük kütüphaneyi gördükten sonra, Şerefü'd-Devle'nin neden yeni bir kütüphane inşasına yöneldiğine cevap vermemektedir. Diğer taraftan Şîrâznâme'nin dışındaki kaynaklarda, Şerefü'd-Devle'nin yeni bir kütüphane inşa ettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Şayet Şerefü'd-Devle'nin adı geçen kadıyı mütevellî olarak tayin ettiğini reddetmesek bile, onun görevlendirildiği yer büyük bir ihtimalle Adudu'd-Devle'nin kütüphanesi olmalıdır. Zaten Şîrâznâme'nin bizim kullandığımız baskısında ilgili metne büyük parantez içinde [Adudu'd-Devle]ibaresi ilave edilmiştir ki, bu durumda kütüphaneyi kurup kadıyı atayan da Adudu'd-Devle olmaktadır. Fakat yine de Şîrâznâme'nin yukarıda

²⁶ Kıftî, s.230-231; Aydın Sayılı, s.112-114; Ahmet Güner, s.211; M.Kabir, *The Buwayhid Daynasty*, s.179.

²⁷ Ahmet Güner, s.243.

²⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, Ebû'l-Abbâs Muînüddîn Ahmed b.Şihâbiddîn Ebü'l-Hayr, *Şîrâznâme*, s.53.

²⁹ M.Kabir, "Libraries" , s. 32.

kaydettiğimiz ifadesinin gerçek bir tarafı varsa, Şerefü'd-Devle'nin yaptığı, Busse'nin³⁰ dediği gibi, belki de Adudu'd-Devle'nin kütüphanesini yenileyip genişletmekten ibaret olsa gerektir.

Mecdü'd-Devle'nin Kütüphanesi

Rey ve Cibâl Büveyhileri'nin son emiri Mezdü'd-Devle(387-420/997-1029) de ilim ve kültüre önem veren Büveyhî emirlerindedir. Siyasî kişiliğinin önemsizliği ve silikliği ile ilmî yönü arasında bir zıtlığın olduğu dikkat çeker. Babası Fahrü'd-Devle'nin 387/997'de ölümünden sonra daha dört ya da sekiz yaşında iken tahta çıktığından güçlü annesi saltanat naibi Seyyide devletin idaresini elinde bulundurmuştur. Bundan dolayı şeklen tahta kaldığı otuz yıldan fazla bir zaman içerisinde ilimle meşgul olmak için yeterince vakit bulmuştur. Büyük gramerci İbn Fâris(395/1004)'in onun hocası olduğu belirtilir.³¹ Bundan dolayı geniş bir şahsî kütüphane meydana getirmiş olması şaşırtıcı değildir. Onun iki şeye fazlasıyla alâka duyduğu belirtilir ki bunlardan biri kadın, diğeri de kitaplardır. Kitapları inceleyip yazmaya(istinsah) kendini vakfettiğinin altı çizilir.³² Annesinin 419/1028'de ölümünden sonra devlet idaresini fiilen eline aldıktan sonra başkent Rey'de Deylemliler askerleri kontrol etmede zorlukla karşılaşınca, Gazneli Mahmud(388-421/998-1030)'dan yardım istemiştir. Fakat bu yardım çağrısı ona bir fayda sağlamadı; tam aksine, Gazneliler, 420/1029'da Rey'i ele geçirerek Büveyhî devletinin Rey ve Cibâl şubelerini ortadan kaldırdılar. Ülkesini kaybeden Mezdü'd-Devle de esir edilerek Gazne'ye götürülmüştür.³³

Mezdü'd-Devle'nin kütüphanesi ile ilgili bilgiler işte Gazneli Mahmud'un Rey'i ele geçirmesi sebebiyle halife el-Kâdir(381-422/991-1031)'e gönderdiği fetihnâmede geçmektedir. Mahmud, Mezdü'd-Devle'nin hazineleri arasında ele geçirilen altın, gümüş ve diğerk kıymetli eşyaları sayarken, bunlar arasında ona ait elli yük kitabın nakledildiğini, buna Mu'tezile, Felâsife ve Râfizîlikle ilgili kitapların dahil olmadığını, bu tür

³⁰ Busse, s. 528.

³¹ C.E.,Bosworth, "Madjd Al-Dawla", EI2, V, 1028; H.Fleisch, "İbn Fâris", EI2, III, 764.

³² İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Alî b.Muhammed el-Cezerî, el-Kâmil fi't-Târîh, Beyrut 1399/1977, IX, 371.

³³ C.E.Bosworth, "Madjd Al-Dawla", EI2, 1028; Erdoğan Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, T.T.K.B, Ankara 1989, s. 43-44.

kitapların, bidatçıların temel kaynakları olduğundan, ateşe atılarak yakıldığını bildirmektedir.³⁴ İbnü'l-Esîr(630/1232), ise kitapların yüz yük teşkil ettiğini söyler.³⁵ Öyle görünüyor ki, taşınan kitaplar Gazne'ye götürülmüştür. Son olarak Gazneli Mahmud ile Mecdü'd-Devle arasında cereyan eden ve bu iki hükümdarın nasıl birer sıkı kitap hastası olduklarını gösteren bir diyaloga işaret edelim. Mahmud, Rey'i ele geçirdikten sonra Mecdü'd-Devle'yi huzuruna çağırır ve ona "Sen İranlıların tarihi olan Şehnâme'yi okudun mu?" diye sorar. Mecdü'd-Devle "Evet okudum" diye cevap verir. Peki "Müslümanların tarihi olan Taberî'nin tarihini okudun mu?" Mecdü'd-Devle yine olumlu cevap verince, Mahmud "Senin halin bu kitapları okumuş bir kimsenin haline benzemiyor" der. Sonra "Sen hiç satranç oynadın mı? diye sorar , Mahmud. Cevap olumlu olunca bu sefer, bu kitaplarda hiç bir sultanlıkta iki hükümdarın bir arada yönetimde bulunduğu yazılı olduğunu veya bir satranç tahtasında aynı dama taşları içerisinde iki şahın yer aldığını gördün mü? diye sorar. Cevap olumsuz olunca, Mahmud, " O halde sen kendini senden daha güçlü bir hükümdarın ellerine neden teslim ettin" diye hayretini ortaya koyar.³⁶

II. Kitapsever Büveyhî Vezirleri ve Onların Kütüphaneleri

Büveyhîler döneminde çok sayıda edip ve bilginin vezirlik sorumluluğunu taşımış olmaları, kültürel gelişmeyi müspet yönde etkileyen faktörlerden biri olmuş ve devlet kudretinin ilmî sahada teşvik edici ve yönlendirici olarak daha geniş ölçüde kullanılmasını sağlamıştır. Bundan dolayı vezirler de, kitaba ve kütüphaneye emirler kadar belki onlardan daha fazla önem vermiş ve katkılarda bulunmuşlardır.

İbnü'l-Amîd'in Kütüphanesi

Rey ve Cibâl Büveyhî emiri Rüknu'd-Devle(335-366/947-977)'nin veziri Ebü'l-Fadl(Muhammed b. el-Hüseyn) İbnü'l-Amîd(360/970), yetenekli devlet adamı olduğu kadar, parlak bir entellektüel, üretken bir zekâ, değişik

³⁴ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b.Alî, el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem, Haydarabad-Dekken 1357-1359, VIII, 40.

³⁵ İbnü'l-Esîr, IX, 372.

³⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 371-372; Mafizullah Kabir, "The Buwayhids of Jibâl and Rayy", JAS Pakistan, 3(1958) 40, 41; Muhammad Nâzım, The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna, New Delhi 1971, s.82-83.

bilim dallarında kendisini göstermiş bir bilgin idi. Edebi nesirde 4/10.asırda en etkili simalardan biri kabul edilir. Sarayı değişik sahalardaki ilim adamlarını çeken bir okul gibiydi.³⁷ Çok yönlü bir ilim adamı olarak, Miskeveyh(421-1030)'in ifâdesiyle, tefsir ve fıkıh gibi dini ilimlerle, nahiv, lügât, arûz, iştikâk, istiâre gibi Arap dilinin değişik disiplinlerinde derin bilgiye sahipti. Yine mantık, felsefe, ilâhiyât, matematik ve mekanik ile de uğraşmış ve değişik aletlerin tasarım ve icadı ile de ilgilenmiştir.³⁸ Muhtemelen, o, devletin merkezi Rey'de, bir rasathânenin inşâsı ve burada astronomik gözlemlerin yapılmasına ön ayak olmuştur.³⁹ Bu özellikleri arasında kitaba ve okumaya olan düşkünlüğünü ilave etmek gerekir. Elde ettiği Yunanca el yazması kitapların tercüme edilmesini Bağdat'taki felsefecilere sipariş etme gibi projeler de gerçekleştirmiştir.⁴⁰ Hayatı boyunca kitaplarla meşgul olmuş, istinsâh veya satın alma yoluyla özel kütüphanesini zenginleştirmiştir. Bu şahsî kütüphane ile arşivinin yönetimini Rey'de kendisine yedi yıl hizmet etmiş olan meşhur tarihçi ve filozof Miskeveyh'e vermişti. Onun hem kitaba verdiği değer hem de kütüphanesi hakkındaki bilgileri, Miskeveyh, Bizanslılar ile cihât etmek için Horasan'dan yola çıkan gâzilerin 355/965-966 yılında Rey'e yaptıkları saldırıyı anlattığı sayfalarda dile getirir. Rey'in yağma edildiği bu olayı anlatırken Miskeveyh şöyle der: "...Horasanlılar ordugâhlarına geri döndüler...Sabah olunca erkenden savaşa başladılar ve Ecran mevkiinden şehre girdiler. Üstad er-Reisin(İbnü'l-Amîd'in lakabı) sarayı bu mevkideydi. O, savaştı ve onları bozguna uğrattı. Fakat onlar sayılarını artırarak tekrar saldırdılar; bu sefer Üstaz onları engelleyemedi; fakat Türk askerleri onu korudular. Üstad yenildi...Yanında Sâllâr vardı. Bu ikisi, darü'l-imâre'ye döndüler. Horasanlılar, onun sarayını, ahırlarını ve tamamen dolu olan hazinelerini, akşama kadar yağmaladılar ve sonra geri çekildiler. Onun hazineleri arasında yer alan ve benim sorumluluğumda bulunan kütüphanesi (hizânetü kütübîhi) bu yağmadan masun kaldı ve bir saldırıya uğramadı. Üstad er-Reis geceleyin sarayına dönünce üzerine oturacak bir sandalye ve su içecek bir kâse bulamadı...İbn

³⁷ Bkz., Mafizullah Kabir, "Ustad Abu'l-Fadl Ibn al-'Amîd", IC, XXXV(1961), 8-11; Cl.Cahen, "Ibn Al-'Amîd", EI2, III, 703-704;Kraemer, s.241 v.d.

³⁸ Miskeveyh, II, 275 v.d.

³⁹ Aydın Sayılı, s.103-104.

⁴⁰ İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b.İshâk b.Ebî Ya'kûb, el-Fihrist, Beyrut trz., s.336.

Hamza el-Alevî ona araç-gereç ve mefrûşât gönderdi. Fakat akli kitaplarında (defâtir) kalmıştı. Onun nazarında hiçbir şey kitaplardan daha değerli değildi. Bunlar çoktu ve değişik ilim dallarında yazılmış, aynı zamanda felsefe (hikem) ve âdâbın tüm değişik türleri ile ilgili kitaplardan oluşmaktaydı ve yüz ağır yük hatta daha fazla bir yekun teşkil etmekteydi. Beni görünce hemen kitapları sordu. Onların, kimsenin eli değmeden, olduğu gibi durduğunu söyledim. Buna son derece sevindi ve şöyle dedi: “Şehâdet ederim ki, sen uğurlu bir karaktere sahipsin. Diğer hazinelere gelince onların yerini doldurmak mümkündür. Fakat bu kütüphanenin karşılığını bulmak mümkün değildir”. Ona bakınca yüzünü aydınlık gördüm. Benden ertesi gün sabah erkenden kütüphaneyi filan yere taşımamı istedi. Ben de öyle yaptım ve bütün kitapları teslim ettim”.⁴¹

Sâhib b. Abbâd’ın Kütüphanesi

İbnü’l-Amîd’in yanında yetişmiş ve Rey ve Cibâl Büveyhi emiri Müeyyidü’ d-Devle(366-373/977-983) ve ondan sonra da Fahrü’ d-Devle(373-387/983-997)’ye 367-385 yılları arasında yaklaşık on sekiz yıl vezir olarak hizmet etmiş olan Sâhib b. Abbâd(385/995), devlet adamlığı yanında ilme katkı ve onu himâyede İslâm târihinde olağanüstü bir şöhret kazanmış ve kalıcı izler bırakmış bir isimdir. Onun adı, kültürel çevrelerde hep gıpta ve öykünme konusu olmuştur. İlmî muhitlere desteğinin yıllık yüz bin dinarı bulunduğu şeklinde mübalağalı bir rakam verilir. İlmî ve edebî çevresi devrinin yüksek ve son derece renkli şahsiyetlerini bir araya getirmekteydi. İlim ve kültürü desteklemede Hârûn er-Reşid(170-193/786-809) ile mukâyese edilir. Dil ve edebiyâta önde gelen bir bilgin ve bu sahada eserleri bulunan Sâhib b. Abbâd’ı övmek için en az beş yüz şairin şiir kaleme aldığı söylenir.⁴² Kitaba olan düşkünlüğü konusunda anekdotlar kaydedilir. Ebü’l-Ferec el-İsfahânî(356/967)’nin kaleme aldığı el-Eğânî adlı eserin önemini göstermeye çalışan bir rivayete göre, Sâhib b. Abbâd yolculuklarında okumak için yanında otuz deve yükü edeb kitabı taşırdı. Fakat el-Eğânî kendisine ulaştınca, onların yerini tuttuğu için, yanına sadece bu eseri almaya başladı.⁴³

⁴¹ Miskeveyh, II, 224-226.

⁴² Mafizullah Kabir, “The Sahib Isma’il Ibn ‘Abbad”, IC, XXX(1956), 192, 193, 194, 197; Cl.Cahen ve Ch.Pellat, “Ibn ‘Abbâd”, EI2, III, 671-673

⁴³ İbn Hallikân, Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b.Muhammed b.Ebî Bekr, Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâü Ebnâi’z-Zamân, thk., İhsan Abbâs, Beyrut 1397/1977, III, 307.

Sâhib. b.Abbâd'ın kurduğu kütüphanenin çok geniş olduğu anlaşılmaktadır. Samanî hükümdarı Nuh b. Mansûr(365-387/976-997), gizlice bir mektub göndererek Sâhib. b.Abbâd'ı hizmetine girmeye davet etmiş, fakat o bu teklifi reddetmiştir. Onun teklifi geri çevirirken ileri sürdüğü gerekçeler arasında, dört yüz veya daha fazla deve yükü teşkil eden kitaplarının taşınmasının son derece güç oluşu da yer almaktadır.⁴⁴ Yâkût(626/1228-29)'un kaydettiği diğer bir rivayet, mübalağalı görünse de, bu kütüphanedeki kitap sayısı hakkında bir fikir vermektedir. Buna göre, el-İsfahânî, el-Eğânî'yi yazıp Hamdânî emiri Seyfü'd-Devle(333-356/945-967)'ye sunduğunda adı geçen emir, kitabın yazarına mükâfat olarak bin dinar vermiştir. Bu durum, Sâhib b.Abbâd'a ulaştınca şöyle demiştir: "Seyfü'd-Devle, mükâfatı az vermiş; bu eser o miktarın birkaç katına layıktır...Benim kütüphanem, iki yüz altı bin kitap ihtiva etmektedir. Bunların içerisinde onun kadar hoşuma giden ve gece okumak için yanımdan ayırmadığım bir kitap yoktur".⁴⁵

Kütüphanenin âkıbeti ile ilgili olarak Ebü'l-Hasan(Zahîrüddîn Alî b.Zeyd b.Funduk) el-Beyhakî(565/1169-70)'den yapılan bir nakil vardır. O, Rey'de incelemede bulunduğu bir kütüphaneden(beytü'l-kütüb) bahseder ve bu kütüphanenin kataloğunun on cildi bulunduğunu belirtir. Ona göre Sultan Mahmud Rey'e girdiği zaman kendisine "Bu kitaplar Revâfız ve bidatçıların kitaplarıdır" denir. O da kütüphanede bulunan kelâm kitaplarını çıkarır ve onları yaktırır.⁴⁶ Sâhib'in kütüphanesi ile ilgili satırlardan sonra bu rivayeti kaydetmekle Yâkût, Beyhakî'nin bahsettiği kütüphanenin Sâhib'in kütüphanesi olduğunu söylemek ister. Beyhakî'nin hayatını kaleme alan günümüz araştırmacıları da, onun 526/1132'de yürütmekte olduğu Beyhak kadılığından ayrılarak Rey'e geldiği ve bu kentte bir müddet(kısa bir müddet veya altı yıl şeklinde belirtilir) matematik, felsefi ilimler ve astroloji ile ilgili araştırmalarda bulunduğunu kaydederler.⁴⁷

Yâkût'un söylemek istediği gerçekten doğru mu? Yani, Beyhakî'nin gördüğü kütüphane Sâhib'in kütüphanesi mi? Sâhib öldükten sonra

⁴⁴ Yâkût, Mu'cemü'l-Üdebâ, VI, 259; İbn Hallikân, I, 231.

⁴⁵ Yâkût, Mu'cemü'l-Üdebâ, XIII, 97.

⁴⁶ Yâkût, Mu'cemü'l-Üdebâ, VI, 259.

⁴⁷ D.M.Dunlop, "Al-Bayhakî", EI2, I, 1132; Abdülkerîm Özaydın, "Beyhakî, Alî b.Zeyd", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, VI, 62.

kütüphanesinin şehre vakfedildiğine dair görüşler mevcuttur.⁴⁸ Bu görüş ne ölçüde gerçeği yansıtmaktadır? Daha önce Mecdü'd-Devle'nin Rey'deki kütüphanesinin kısmen Gazne'ye taşınıp kısmen yakıldığını söylemiştik. Bu durumda Gazneli Mahmud, Sâhib'in artık şehre ait hale gelen kütüphanesine, bir kısmı yakılmış da olsa, dokunmamış ve aynen bırakmış mı oluyor? Yahut Beyhakî'nin müşâhede ettiği kütüphane Rey'de mevcut bir başka kütüphane olabilir mi? Makdisî'nin Büveyhîler zamanında Rey şehri hakkındaki müşâhedelerine sahibiz. Onun bu şehre tam olarak ne zaman geldiğini bilmiyoruz. Fakat Rey'e yakın bir bölge olan Horasan'ı 374/984'de ziyaret ettiği⁴⁹ dikkate alındığında buna yakın bir tarihte ve Beyhakî'den yaklaşık yüz elli yıl önce, bu kenti ziyaret ettiği düşünülebilir. O, şehrin ilmî ve kültürel önemi hakkında bilgi verirken iki defa olmak üzere bu şehirde müşâhede ettiği bir kütüphaneye işaret eder: "...Rey'de kendisinden söz edilen/tanınmış bir kütüphane (dârü'l-kütübî'l-uhdûse) vardır...", "...Kütüphane (dârü'l-kütüb) Rûzenin aşağısında ve hanın içindedir...".⁵⁰ Makdisî'nin eserinin elimizdeki neşrinde yer alan bu genel ifadeler, şehirde Sâhib'inkinden ayrı bir kütüphane olduğu izlenimi veriyor gibidir. Fakat eserin nüsha farklılıklarına işaret eden dipnotlarında, nüshalardan biri(C nüshası) yukarıdaki ikinci ibareye bir ilâve yapmaktadır. Bunu da eklediğimizde metin şu şekli almaktadır: "Kütüphane (dârü'l-kütüb) Ruzenin aşağısında Sâhib(b.Abbad)'in edindiği/inşa ettiği bir handa bulunmaktadır. Kitapların sayısı çok değildir".⁵¹ Beyhakî ve Makdisî'nin müşâhedeleri birlikte düşünüldüğünde yukarıdaki sorulara olumlu cevap vermek mümkün hale gelmektedir. Bize öyle geliyor ki, Sultan Mahmûd'un içindeki kelâm kitaplarını yaktığı (ki bu durumda, Mecdü'd-Devle'nin şahsî kütüphanesi Sultan Mahmud'un müdahalesine maruz kalan yegâne kütüphane olmamaktadır) ve ondan sonra da Beyhakî'nin incelemelerde bulunduğu kütüphane Makdisî tarafından çok önceleri ziyaret edilenle aynı idi. Öyle görünüyor ki, onun ziyareti sırasında kütüphane daha yeni idi ve dolayısıyla yeterince zengin değildi. Yukarıda Makdisî'nin 370/980 li yıllarda buraya geldiğine dair tahminimiz doğru ise, o, bu kentte bulunduğu sırada, 367/977'de vezir olduğu belirtilen Sâhib. b. Abbâd, henüz bu görevdeki ilk yıllarını idrâk etmekteydi. Son olarak, Sâhib b.Abbâd'ın

⁴⁸ Hamâde, s. 91.

⁴⁹ A.Miquel, "Al-Mukaddasî", EI2, VII, 492.

⁵⁰ Makdisî, s. 390-391.

⁵¹ Makdisî, s.390 daki q dipnotu.

kütüphanesi, Beyhakî (565/1169-70)' nin zamanında hâlâ ayakta ve yaklaşık yüz elli yıldır talebe ve bilginlerin hizmetine devam etmekteydi diyebiliriz.

Sâbûr b.Erdeşîr'in "Dârü'l-İlm"i

En temel özelliği bir kütüphane ihtiva etmesi olmasına rağmen aynı zamanda bir akademi, bir bilimsel tartışma mahalli ve bir dereceye kadar okul olarak hizmet vermiş olan bu kurum, Büveyhiler devrinin önde gelen bir kuruluşudur. Gerek tarihi-edebi kaynaklarda ağırlıklı bir yer tutması ve gerekse değişik yönleri ile birçok tartışma ve analizleri gerekli kılması bu kurumun ayrı bir makalede incelenmesini gerekli kılmıştır.

Ebû Mansûr Behrâm b.Mâfinne'nin Kütüphanesi

el-Âdil Ebû Mansûr Behrâm b.Mâfinne, son Büveyhî hükümdarlarından Ebû Kâlfîcâr(415-440/1024-1048)'a uzun zaman (418-433/1027-1041) vezir olarak hizmet etmiş Fârs Büveyhîleri'nin önde gelen devlet adamlarından kültürlü bir kişidir. Çevresinde yer alan bilginlerden el-Esved el-Ğandecânî(el-Hasan b.Ahmed), bir eser kaleme aldığı anda ona vezirin adını verir ve kendisine takdim ederdi. Vezir de bu bilgiye hediye ve ihsanlarla mukabelede bulunurdu.⁵² Kaynaklarda onun Fârs bölgesinde Fîrûzâbâd şehrinde⁵³ bir kütüphane (hizânetü kütüb/dârü'l-kütüb) kurduğu kaydedilmektedir. Kütüphane öğrencilerin (tüllâb) yararına tahsis edilmiş bir vakıf kütüphanedir. Kitapların sayısı ile ilgili olarak değişik rakamlar verilir. İbnü'l-Cevzî bir yerde on dokuz bin kitaptan bahsederken bir başka yerde yedi bin rakamını verir. İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Cevzî'nin ikinci kaydına uygun olarak yedibin rakamını kaydeder. Kütüphanedeki kitaplardan bir kısmı İbn Mukle kardeşler, yani Ebû Alî ve Ebû Abdillâh adlarında ünlü iki hattatın kaleminden çıkmıştı. Bunlar dört bin varak tutmaktaydı.⁵⁴

⁵² Yâkût, *Mur'cemü'l-Üdebâ*, VII, 264; Hasan Müneymiçe, s 331.

⁵³ Fîrûzâbâd, üçüncü/dokuzuncu asırda Fârs bölgesinin en önemli şehirlerinden biri idi. Asıl adı Gûr/Cûr iken Büveyhî emiri Adudu'd-Devle tarafından değiştirilmiştir. Çünkü Gûr "mezar" manasına gelmektedir. Yeni adı Fîrûzâbâd veya Farsça okunuşla Pîrûzâbâd ise, "Zafer Kenti" anlamındadır. Bkz., L.Lockhart, "Fîrûzâbâd", EI2, II, 925.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, VIII, 64, 111; İbnü'l-Esîr, IX, 502.

Vezir Ebû Mansûr b. Şâhmerdân'ın Kütüphanesi

Sefernâme müellifi Nâsır-ı Hüsrev(öl.467-470/1074-1077 veya 481/1088) Yemâme'den Basra'ya vardığında, bu kent hakkındaki müşâhedelerini anlatırken adı geçen vezire atıfta bulunur:”..O zaman Basra emiri, Fars emiri Deylemîler'den Ebû Kalincar'ın oğlu idi. Veziri bir farstı, ona Ebû-Mansûr Şehmerdan derlerdi”.⁵⁵ Burada sözü edilen Büveyhî emiri, Ebû Kâlfîcâr(415-440/1024-1048)'ın oğlu ve onun ölümü üzerine 440-447/1048-1055 arasında Büveyhî tahtında bulunan el-Melikü'r-Rahîm'dir. Ebû Mansûr Şahmerdân veya İbnü'l-Esîr'in ifadesiyle Ebû Mansûr b. Şahmerdân, el-Melikü'r-Rahîm'in vezirlerinden biri idi. Onun 443-445/1051-1053 yılları arasında bir-iki yıl vezirlik makamında bulunduğu ve bilahare azledildiği üzerinde durulmaktadır.⁵⁶ Bu sebeple onun Basra'da kurduğu kütüphane, bu veya buna yakın tarihte inşa edilmiş olabilir. Bu vezirin Basra'da bir kütüphane inşa ettiğini İbnü'l-Esîr'in söz konusu kütüphanenin yakılarak tahrip edildiğini anlattığı sayfalardan öğrenmekteyiz. İleride “İbn Sevvâr'ın kütüphaneleri” bahsinde ayrıntılı değinileceği gibi, 483/1090 yılında Bedevîler Basra'yı talan edip ateşe verdiler. Yanan yerler arasında iki kütüphane de vardı. Bu kütüphanelerden biri, İbnü'l-Esîr'in ifadesiyle, vezir Ebû Mansûr b. Şâhmerdân tarafından vakfedilmiştir. Burada, nefis kitaplar ve onların asıl (nüsha)ları bulunmaktaydı.⁵⁷

III. Kitapsever Diğer Büveyhî Devlet Adamları ve Onların Kütüphaneleri

Büveyhî emirleri ve vezirleri dışında devlet idaresinde, değişik kademelerde çalışan önde gelen bazı kişilerin de kitaba ilgi duyup kütüphane kurma girişiminde buldukları görülmektedir.

İbn Hâcib en-Nu'mân'ın Kütüphanesi

Asıl adı Ebü'l-Hüseyn Abdulazîz b.İbrâhîm olan İbn Hâcib'in bürokraside çalışan bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Babası Hâcib Nu'mân Ebû Abdillâh bir kâtip idi. Hakkındaki bilgileri borçlu olduğumuz çağdaş yazar İbnü'n-Nedîm(385/995)'e göre, İbn Hâcib, divan kâtipliği mesleğinde devrinin yegânesi idi ve Irak Büveyhî emiri Muizzü'd-Devle zamanında Sevâd divanı başkanlığını deruhte etmekteydi. Bu müellif, onun şahsi kütüphanesini

⁵⁵ Nasır-ı Husrev, *Sefername*, İstanbul 1988, s.133.

⁵⁶ Hasan Müneymine, s.232, 406.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, X, 183-184.

şu cümlelerle över: “Onun kütüphanesinden daha güzel bir kütüphane (hizâne li'l-kütüb) görülmemiştir. Çünkü onun kütüphanesi, nispet edildikleri müelliflerin hatlarıyla kaleme alınmış her kıymetli kitabı ve benzeri olmayan her dîvanı ihtiva etmekteydi”. Yine ona göre, İbn Hâcib, şiiir, kadın, yönetim gibi konularda çok sayıda kitap kaleme almıştır. Bu şahsî kütüphaneden ilim adamlarının yararlanabildiği anlaşılmaktadır. Çağdaş yazar et-Tenûhî(384/994), İbn Hâcib'in kendisine bir kitap verdiğinden bahseder ve bu kitaptan aktarmalarda bulunur.⁵⁸

İbn Sevvâr'ın Kütüphaneleri

Hakkında pek az bilgi bulunan Ebû Alî b.Sevvâr'ın Adudu'd-Devle döneminde bürokraside çalışan bir kişi (kâtib) olduğu kaydedilmektedir.⁵⁹ O ayrıca ilmî alana son derece duyarlı bir kişi olarak tanıtılır. Yakın dostu ve çağdaşı İbnü'n-Nedîm'e göre o, değişik ilimlere karşı sevgi ve tutku derecesinde bir alâka duymaktaydı. Bu yazar, bazı konularda onun bilgisine başvururdu. Bir defasında kendisine meşhur Mu'tezile bilgini Ebü'l-Kâsım(İsmâil b.Ahmed) el-Büstî'nin nisbesi ile ilgili olarak “Büstî” mi yoksa “Büşti” mi diye sormuştu. O buna cevap vermiş ve ayrıca, Basra'daki kütüphanesinde bu yazara ait kitapların adlarını saymıştır. İbnü'n-Nedîm de kendisinin görmediği Büstî'ye ait bu kitapları ondan naklederek kitabına kaydetmiştir. Bilgi ve kitaba olan duyarlılığı ve diğer bazı sebepler, onu iki ayrı kütüphane kurmaya yöneltmiştir. Bunlardan biri Irak'ın Basra kentinde diğeri de Huzistan'ın Râmehürmüz şehrinde dir. İbnü'n-Nedîm, sadece Basra'da kurduğu kütüphaneden söz eder ve onun bu şehirde “hizânetü'l-vakf” (vakıf kütüphane) inşa ettiğini söyler. Bu iki şehri ziyaret eden Makdisî'nin, bu iki kütüphane hakkındaki müşâhedelerine sahibiz. O, Râmehürmüz'den bahsederken “...Bu şehirde bir kütüphane(dârü kütüb) mevcuttur. Basra'daki kütüphaneye benzemektedir. Bu iki kütüphaneyi de İbn Sevvâr inşa etmiştir. Fakat Basra kütüphanesi daha mamur ve daha fazla kitaba sahiptir” demektedir.

Bu iki kütüphanenin, vakıf kütüphane olarak kurulduğu belirtilmektedir. İbnü'n-Nedîm'in Basra'daki için kullandığı “hizânetü'l-vakf” ifadesi buna işaret etmektedir. Makdisî ise açık olarak İbn Sevvâr'ın kütüphanelere

⁵⁸ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 193; et-Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b.Alî, el-Ferec Ba'de's-Şidde, thk., Abbûd eş-Şâlcî, Beyrut 1397/1978, IV, 352.

⁵⁹ Mez, I, 311.

okuma(kırâat) ve kitap istinsahı(nesh) için gelenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakıflar(evkâf ve icrâ) meydana getirdiğini söylemektedir. O, ayrıca Basra kütüphanesinde sürekli olarak Mu'tezile kelâmını öğreten bir bilginin bulunduğu şeklinde bir ayrıntıya yer vermektedir. Bu kayıt, Yusuf el-İşin de dediği gibi, Basra kütüphanesini, sıradan bir kütüphane olmanın ötesine götürür. Öyle anlaşılıyor ki, burası, aynı zamanda, bünyesinde bir öğretim faaliyetinin devam ettiği bir okul idi: "Bir Mu'tezile Okulu".⁶⁰

Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm'inde yer alan yukarıdaki bilgilerin diğer nüshalardaki farklılıklarına işaret eden dipnotunda bazı ayrıntılar yer almaktadır. Bu bilgiler İbn Sevvâr'ın kütüphane kurarken taşıdığı amaçlarından birine de işaret eder gözükmektedir. Nüsha farklılıklarını da ilave ettiğimizde metin şu şekli almaktadır: "...Râmehürmüz'de Basra ve Rey'de olduğu gibi bir kütüphane mevcuttur. Bunların vakıfları, akarları(evkâf ve İcrâ) vardır (ve) Mu'tezile mezhebini öğrenmek(tedris) isteyenlere maaş/bağış(râtib) verilmektedir. Burada Mu'tezile mezhebi esasları çerçevesinde kelâm dersi veren bir bilgin vardır".⁶¹ Bu nüsha farklılıkları şayet doğru ise, İbn Sevvâr'ın Mu'tezile mensubu olduğu ve kütüphane inşasında mezhep kaygısının da bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Fakat Mu'tezile öğretiminin ve Mu'tezile kelâmını okuyanlara sağlanan imkânların Basra'nın yanında Râmehürmüz'ü de (hatta Rey'deki kütüphaneyi) de kapsayıp kapsamadığı tam açık değildir. Burada ayrıca İbn Sevvâr'ın Rey'de de bir kütüphane kurduğundan söz edilmektedir. Destekleyici başka bilgiler bulunmadığından bu iki hususta kesin bir değerlendirme yapılamaz. Burada tartıştığımız Makdisî'nin bilgilerine dayanarak olsa gerek, Mackensen'in, sözü edilen iki kütüphanede Mu'tezile öğreniminde bulunmak isteyenlere bazı imkânlar sağlandığı hatta İbn Sevvâr'ın Mu'tezile mezhebini yaymak için Rey'de de bir kütüphane kurmuş olabileceği görüşünde olduğu belirtilir.⁶²

Kaynaklarda bu kütüphanelerden sadece Basra'da olanın âkıbeti hakkında bilgiler bulunmaktadır. İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr'in 483/1090 yılı olayları arasında âkıbetini ve acıklı sonunu kaydettikleri kütüphane, öyle

⁶⁰ İbnü'n-Nedîm, s. 199, 220; Makdisî, s. 413; Yusuf el-iş, s. 130.

⁶¹ Makdisî, s.413, dipnot:g.

⁶² İsmail Erünsal, s. 227.

görünüyor ki, İbn Sevvâr'ın Basra'daki kütüphanesi idi.⁶³ Bu iki tarihçi, anılan yılda, Basra'nın Tilya adını taşıyan ve kendisini İmâm el-Mehdî olarak tanıtan bir müneccimin önderlik ettiği büyük bir saldırıya maruz kaldığını belirtirler. On binden fazla bedevînin katıldığı bu saldırı sonunda şehir yağmalanır ve bir çok yer ateşe verilir. Bu bilgilerden sonra mezkur tarihçiler yangına mâruz kalan bir veya iki kütüphaneye işaret ederler. İbnü'l-Cevzî, "...Basra yakıldı. Bir de kütüphane yakıldı. Bu kütüphane Adudu'd-Devle'den önce yapılmıştı. Bu, İslâm'da yapılan ilk kütüphane idi..." derken, İbnü'l-Esîr, daha ayrıntılı bilgi verir: "...Yakılan yerler arasında iki kütüphane de(dârâni li'l-kütüb) bulunmaktaydı. Bunlardan biri, Adudu'd-Devle b.Büveyh'den önce vakfedilmiştir. Adudu'd-Devle, (bu vakıf kütüphane için) "Bu bizden önce yapılmış bir cömertliktir/soylu davranıştır(mekrûmetü)" demiştir. Bu, İslâm'da vakfedilmiş ilk kütüphane (dâr)dir. Diğeri ise(yakılan diğerkütüphane) vezir Ebû Mansûr b. Şâhmerdân tarafından vakfedilmiştir".

Bu iki rivayet birlikte düşünüldüğünde ortaya çıkan hususlar şöyle belirtilebilir. Bir kere açıkça adı geçmese de yakılan kütüphane büyük bir ihtimalle İbn Sevvâr'ın Basra'da kurduğu kütüphanedir. Nitekim her iki kaynak da Adudu'd-Devle adına atıfta bulunmaktadır. İbn Sevvâr'ın onun bir memuru olduğu hatırlanmalıdır. İkincisi, bu kütüphanenin, İbnü'l-Cevzî'nin dediğine bakarak İslâm'da yapılmış ilk umumi/halka açık kütüphane olduğunu düşünmemek gerekir. Daha önce herhangi umumi bir kütüphane yapılmadığı kastedilmemektedir. İbnü'l-Esîr "İslâm'da vakfedilmiş ilk kütüphanedir" kaydı ile konuya açıklık getirmektedir. Bu durumda İbn Sevvâr'ın kütüphanesi, İslâm tarihinde vakıf düzeninde inşa edilmiş ilk kütüphane olmaktadır.⁶⁴

Harîrî(516/1122) Makâmât'ında, memleketi olan Basra'daki bir kütüphaneden bahsetmektedir ki, bu, İbn Sevvâr'ın(veya vezir Ebû Mansûr b.Şâhmerdân'ın) kütüphanesi olmalıdır. O, ikinci makâme Hulvâniyye'de şöyle der: "...Yâd elden memleketime döndüğüm zaman, bir gün edebiyat meraklılarının toplandığı, yerlilerin ve yabancıların bulunduğu şehir kütüphanesine gitmiştim. O sırada içeriye gür sakallı, perişan kılıklı biri girdi ve bulunanlara selam verip şöyle kapı tarafında bir yere oturdu. Az sonra da fikir dağarcığımı yokladı, dinleyicileri hayrette bırakacak surette düzgün

⁶³ İbnü'l-Cevzî, IX, 53; İbnü'l-Esîr, X, 183-184.

⁶⁴ Yusuf el-İş, s.132.

konuşmaya başladı....” Harîrî, bundan sonra bu kişinin konuşması sonrasında kütüphanede gelişen ve şiirlerin dil ve edebî sanatlar bakımından eleştirildiği, şairlerinin sorgulandığı düzeyli bir edebî tartışmayı çok canlı bir üslupla dile getirir.⁶⁵

İbn Sevvâr kütüphanelerinin inşa tarihlerini bilmemize imkân yok. 338-372/949-983 tarihleri arasında Büveyhî tahtında kalan Adudu'd-Devle'nin hâkimiyetinin son beş yılı (367-372/978-983) Irak/Bağdat'ı kapsamaktadır. İbn Sevvâr'ın onun memuru olması dikkate alındığında bu tarihlere yakın bir zamanda inşa edilmiş olmaları gerekir. En azından Basra kütüphanesi, 483/1090'de yanarak ortadan kalkıncaya kadar, bir asırdan fazla bir zaman bu kentin kültürel hayatını etkilemiştir diyebiliriz.

eş-Şerîf er-Radî'nin Dârü'l-İlm'i

eş-Şerîf er-Radî Ebü'l-Hasan Muhammed b.el-Hüseyn (359-406/969-1015), Musâ Kâzım soyundan geldikleri için kendilerine Mûsevî ailesi denilen ve Abbasî-Büveyhî yönetimi ile Şiîler nazarında etkili olan bir aileye mensuptur. Ailenin diğer bazı fertleri gibi, Nikâbetü'l-Aleviyyîn, hac emirliği ve Mezâlîm divan başkanlığı gibi görevlerde bulunmuş ve Bağdat'ın siyasî ve sosyo-kültürel atmosferi içerisinde dikkat çeken bir şahsiyet olarak temayüz etmiştir. Şîa-İmâmîyye'ye mensup olduğu söylenen (bazı rivayetlerde zeydî olduğu belirtilir) Şerîf er-Radî, büyük bir şâir olarak kabul edilir. O, Kur'ân ve hadis ilimleri ile ilgili kitaplar da yazmış ve bir görüşe göre, Hz.Ali'ye isnad edilen sözler, hutbeler ve mektupları içeren meşhur Nehcü'l-Belâğa'yı da derlemiştir.⁶⁶

Kaynaklarda, Radî'nin Bağdat'ta inşa ettiği bir dârü'l-ilm'den bahsedilir. İbn 'İnebe (828/1425-1425)'nin 'Umde'sinde, Şerîf er-Radî ile kardeşi Şerîf el-Mürtezâ'yı fazilet ve kişilik bakımından mukayese eden bir

⁶⁵ Harîrî, Ebû Muhammed el-Kâsım b.Alî el-Basrî, *Makâmât*, Çev., Sabri Sevsegül, İstanbul 1991, s.34-37.

⁶⁶ Bkz., Se'âlibi, III, 131-151; İbnü'l-Cevzî, VII, 279-283; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhü Nehci'l-Belâğa*, thk., Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Dârü'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye 1385/1965, I, 31-40; İbn Hallikân, IV, 414-420; İbn 'İnebe, Cemâlüddîn Ahmed b.Alî el-Hüseynî, 'Umdetü't-Tâlib fî Ensâbi Âli Ebî Tâlib, Beyrut trz., s. 236-240; el-Hânsârî, Mîrzâ Muhammed Bâkır el-Mûsevî el-İsbehânî, *Ravdâtü'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ülemâi ve's-Sâdât*, thk., Esedüllâh İsmâiliyyân, Beyrut 1390-92, VI, 190-209.

anekdotta bu dârü'l-ilm'e atıfta bulunulur. Ebû İshâk Muhammed b.İbrâhîm b. Hilâl es-Sâbî el-Kâtib'in görgü şahidi sıfatıyla naklettiği bu uzun anekdota göre, adı geçen, bir gün vezir Ebû Muhammed el-Mehdî'nin sarayında konuk iken, Şerîf el-Mürtezâ, veziri ziyarete gelir. Vezir onu normal bir saygı ile karşılayıp uğurlar. Arkasından Şerîf er-Radî ziyarete gelir. Vezir ona son derece aşırı bir saygı gösterir ve sarayın kapısında karşılar, önünde hürmetle durur ve yine sarayın kapısından onu yolcu eder. Olayın görgü şahidi bu manzara karşısında hayrete düşerek vezire, Radî'ye Mürtezâ'dan daha fazla saygı göstermesinin sebebini sorar. Vezir şöyle cevap verir: "Filan su kanalının hafriyatının yapılmasını emretmiştik. Bu kanalın üzerinde Şerîf el-Mürtezâ'nın arazisi vardı. Bu işten kendisine on altı dirhem veya buna yakın bir miktar düştü. Fakat o bu miktarın hafifletilmesi için bana bir kaç mektup yazdı. Kardeşi Radî'ye gelince, bir çocuğunun olduğunu öğrendiğimde kendisine bir tabak içerisinde bin dinar göndermişim. Fakat o bunu geri çevirdi ve "Vezir, bizim kimseden bir şey kabul etmediğimizi bilir" diye cevap verdi. Tekrar geri gönderdim ve "Onu ebeler için göndermişim" dedim. Yine geri çevirdi ve "Vezir kadınlarımıza bir yabancı kadının ebelik yapmadığını bilir" dedi. Yine geri gönderdim ve "Şerîf, öğrencilerine dağıtsın" dedim. Tabak geldiğinde çevresinde talebeler varmış. Radî, "İşte buradalar; herkes istediği kadar alsın" demiş. Bir kişi kalkıp bir dinar almış, dinardan bir parça koparmış ve o parçayı alıp dinarı tabağa geri koymuş. Şerîf, bu davranışının sebebini sorunca da şöyle cevap vermiş: "Bir gece, lambaya yağ gerekti. Görevli memur (hâzin) da yoktu. Filan bakkaldan biraz yağ borç aldım. Borcu ödemek için bu parçayı aldım". Şerîf er-Radî'ye bağlı öğrenciler, bir ev/merkezde (faaliyet göstermekte) idiler. Şerîf er-Radî burayı onlar için edinmiş ve "dârü'l-ilm" diye isimlendirmiştir. Radî bunu işitince, hâzinin vermesini beklemeden, ihtiyaç duyduklarını alabilmeleri için derhal hizâne/ambar/kütüphane için öğrenci sayısınca anahtar yapılarak öğrencilere dağıtılmasını emretmiş. Bu şekilde tabağı geri gönderdi. Durumu böyle olan bir kişiye neden fazlasıyla saygı göstermeyeyim."⁶⁷

Bu anekdotta bir tutarsızlık dikkati çekmektedir ki o da Radî ve Murtezâ ile birlikte ismi geçen Ebû Muhammed el-Mehdi diye bir vezirin bu dönemde bulunmamasıdır. Bunun müstensih hatası sayılarak aslında doğrusunun Muizzü'd-Devle'nin veziri Ebû Muhammed(el-Hasan b.Muhammed) el-

⁶⁷ İbn 'İnebe, s.238-239.

Mühellebî (352/963)'nin olduğunun ifade edilmesi ile de problem çözülememektedir. Çünkü el-Mühellebî, Radî'nin doğumundan(yedi yıl) önce vefat etmiştir. Bununla beraber, İbn 'İnebe'nin anekdotunun bir başka varyantına İbn Ebi'l-Hadîd (655/1257) yer vermektedir.⁶⁸ Burada olayın görgü şahidi Şâfîî hukukçusu Ebû Hâmid el-İsferâyînî (406/1015-1016), vezir ise Bahâü'd-Devle (379-403/989-1012) ve Sultânü'd-Devle (403-412/1012-1021)'nin veziri Fahrülmülk Ebû Ğâlib Muhammed b.Halef (397-406/1006-1015)'tir. Anekdotta geçen tüm isimler zaman bakımından bir uyumluluk içerisinde. Üstelik olayın görgü şahidi olan el-İsferâyînî'nin vezir Fahrü'l-Mülk ile yakın ilişki içinde olduğunu başka kaynaklardan da teyit edebilmekteyiz. İbnü'l-Cevzî'nin kaydettiğine göre, adı geçen vezir bir defasında devlet yöneticileri (ekâbir) arasında büyük bir itibarı olduğu anlaşılan İsferâyînî'yi yüzlerce talebesine ders verdiği mescidinde ziyaret etmişti.⁶⁹ Genel çizgileriyle yukarıdaki ile pek farklı olmayan İsferâyînî rivayetinde bizim konumuz açısından önemli bir eksiklik söz konusudur. Bu rivayette dârü'l-ilm ile ilgili kısım(önceki rivayetin son kısmı) bulunmamaktadır. Şayet bu son kısım Radî'yi sevip Mürtezâ'yı sevmeyenler tarafından ilave edilmemiş ise, rivayetler arasındaki bu farklılık, İbn Ebi'l-Hadîd'in rivayeti özetleyerek bu son kısmını atlamış olması ile açıklanabilir. Görgü şahitlerinin farklı oluşu da şundan ileri gelmiş olabilir: İsferâyînî olayın görgü şahidi olup nakledeni değildir ve ilk rivayette görgü şahidi gibi gözükken Muhammed b. İbrahim b.Hilâl es-Sâbî, vakayı tam ve şümüllü bir şekilde ondan nakletmiştir. Fakat râvi ve müstensihler, gerekli titizliği göstermemeleri yüzünden karıştırmalara sebep olmuşlardır.⁷⁰

Her halükârda bu anekdot şayet sağlam bir tarihî temele dayanıyorsa, Radî'nin, talebeleri ile eğitim faaliyetinde bulunmak için, masrafları şahsi servetinden karşılanmak üzere okul niteliğinde bir dârü'l-ilm kurmuştur diyebiliriz. Öğrencilerin ihtiyaçlarının Radî tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır. Dârü'l-ilm ayrıca hizâne diye bir bölüm ihtiva etmektedir. Anekdottaki bilgiler, buranın, öğrencilerin çeşitli maddî ihtiyaçlarının karşılanması için yapılmış bir ambar veya depo gibi bir yer olduğuna işaret

⁶⁸ İbn Ebi'l-Hadîd, I, 39-40; Rivayetin iki ayrı varyantı birleştirilerek de verilmiştir. Bkz., Hânsârî, VI, 195-196.

⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, VII, 277.

⁷⁰ Bkz., Yusuf el-İş, s.156.

eder gözükmetedir. Fakat bir yönetici(hâzin) tarafından idare edilen hizânenin aynı zamanda bir kütüphane olması bize makul gelmektedir. Bir araştırmacı bu hususta şöyle demektedir: “Dârü’l-ilm’in ayrıca “hizânetü dâri’l-ilm” diye bir kütüphanesi vardı; bu kütüphane iyi düzenlenmişti ve Bağdat’ın büyük kütüphaneleri arasında bulunmaktaydı”.⁷¹

eş-Şerîf el-Mürtezâ’nın Kütüphanesi

eş-Şerîf el-Mürtezâ Ebü’l-Kâsım Alî b.Ebî Ahmed el-Hüseyn b.Musâ (355-436/966-1044), kardeşi Radî gibi, Musevî ailesinin hem Abbasî hem de Büveyhî sarayında saygın bir mevkie sahip üyelerindendir. Radî’nin ölümünden sonra onun yukarıda belirttiğimiz görevlerini üstlenmiştir. Fakat o, ilmî sahada diğerinden daha fazla ün kazanmış ve devrinde Şîa-İmâmiyye’nin önde gelen kelâmcı ve hukukçularından biri olarak kabul edilmiştir.⁷²

Kaynaklarda(özellikle şîî kaynaklarda) eğitim-öğretim sahasında, onun son derece faal olduğu üzerinde durulmaktadır. Evinin ilim tahsil etmek üzere değişik yerlerden gelen talebelerin toplandığı bir okul gibi hizmet verdiği söylenmektedir.⁷³ Bu çerçevede onun, talebelerine, muhtemelen onların yetenek ve çalışkanlıklarına göre değişen miktarlarda aylık burs(rızk) verdiği kaydedilmektedir. Meselâ, meşhur İmamiyye bilgini Ebû Ca’fer et-Tûsî(460/1067-1068) on iki, Kâdî Abdulazîz İbnü’l-Berrâc(481/1088) ise sekiz dinar almaktaydı. Yine sahip olduğu köylerden birini, fakihlerin kâğıt ihtiyacı için kullanılmak üzere vakfetmiştir.⁷⁴ Kitaba olan düşkünlüğü konusunda ilginç anlatımlar kaydedilir. Onun on bin dinar tutarında bazı kitaplar satın aldığından bahsedilir. Fakat bu kitaplardan birinin üzerinde, sahibinin onu zaruret ve ihtiyaç sebebiyle sattığını anlatan bir şiir ile karşılaştığında kitabın geri verilmesini paranın da hibe edilmesini emrettiği ifade edilir.⁷⁵ İbn Hallikân’a göre bu kitabı satan Ebü’l-Hasan Alî b.Ahmed

⁷¹ Avvâd, s. 231.

⁷² eş-Şerîf el-Mürtezâ’nın hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bkz., İbn Hallikân, III, 313-317; İbn ‘İnebe, s.234-236; Hânsârî, IV, 294-312; eş-Şerîf el-Mürtezâ, Alî b.el-Hüseyn el-Müsevî el-‘Alevî, Emâli’l-Mürtezâ: Gürerü’l-Fevâid ve Dürerü’l-Kalâid, thk., Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm, Dârü İhyâi Kütübi’l-Arabiyye1373/1954, tahkik edenin önsözü, I, 3-17; C.Brockelmann, “Al-Sharif Al-Murtadâ”, EI2, VII, 634.

⁷³ Şerîf el-Mürtezâ, Emâlî, nâşirin önsözü, I, 8.

⁷⁴ Hânsârî, IV, 296.

⁷⁵ Hânsârî, VI, 204.

el-Fâli(448/1056) adını taşıyan bir edip idi. O İbn Düreyd'in(321/933) âbidevî lügati "Cemhere" sinin çok güzel bir nüshasını almış dinara el-Mürtezâ'ya satmıştı.⁷⁶

Mürtezâ'nın kütüphanesine gelince onun büyük bir kitap koleksiyonuna sahip olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kütüphanesinin genişliği ile ilgili olarak değişik rakamlar verilir. Genellikle seksen bin rakamı üzerinde durulmaktadır. Hânsârî (1811-1895), Mürtezâ'nın arkadaşı Ebü'l-Kâsım(Alî b.el-Muhassin b.Alî) et-Tenûhî(447/1055)'den gelen bir rivayete yer verir: "Mürtezâ'nın kitaplarının yanında hazır bulunduk ve onun tasnif ettiği, okuduğu ve koruduğu/ezberlediği (bu) kitapların sayısının seksen bin olduğunu gördük".⁷⁷ İbn İnebe de Mürtezâ'nın kütüphanesinin seksen bin cilt kitap ihtiva ettiğini bazı tarih kitaplarında okuduğunu kaydeder. O, öyle görünüyor ki, rakamın büyüklüğü karşısında şaşırıldığından, Sâhib b.Abbâd'ın kütüphanesi dışında, başka hiçbir kütüphane hakkında benzer bir durumu işitmediğini ilave etmektedir. Fakat bu müellif, diğer bazı kaynaklardan kitapların sayısı ile ilgili başka rakamlar da vermektedir. O, Râfi'î (623/1226)'den kitapların sayısının yüz on dört bin cilt olduğunu naklederken, Abdurrahman eş-Şeybânî'nin (Abdürrahîm el-Beysânî olmalı) sayıyı bütün kitap toplayanların üstüne çıkardığını ve onun(Mürteza) kütüphanesinin yüz kırk bin cilt ihtiva ettiğini söylediğini belirtir.⁷⁸ Hânsârî ise, Se'âlibî'nin Yetîme'sinden Mürtezâ'nın reisler ve vezirlere önemli bir kısmını hediye ettikten sonra (kütüphaneden) kalan kısmın değerinin otuz bin dinar olduğunu nakletmektedir.⁷⁹

Seksen bin ile yüz kırk bin arasında değişen bu mübalağalı rakamların gerçeği ne kadar yansıttığını kestirmek güçtür. Kaynaklarda Mürtezâ'nın oldukça zengin olduğu belirtilir. Onun Bağdat ile Kerbelâ arasında son derece mamur seksen köyü olduğundan ve emlakinden yıllık yirmi dört bin dinar kazandığından bahsedilir.⁸⁰ Bu seksen bin rakamı, onun hayatında önemli kabul edilen seksenli rakamlara uygun olması için düşünülmüş olabilir mi? Ona seksenli anlamına gelen "es-Semânî" denildiği, çünkü, her şeyden

⁷⁶ İbn Hallikân, III, 316.

⁷⁷ Hânsârî, IV, 296.

⁷⁸ İbn İnebe, s. 235-236. Ayrıca Bkz., Hânsârî, IV, 296-297.

⁷⁹ Hânsârî, IV, 297. Biz bu bilgiyi elimizde bulunan Yetîme'de bulamadık.

⁸⁰ Hânsârî, IV, 305, 309; Şerîf el-Mürtezâ, Emâlî, nâşirin önsözü, I, 7-8.

seksen bıraktığı, seksen eser yazdığı, seksen yaşında öldüğü ve seksen bin kitap bıraktığı söylenir.⁸¹ Diğer taraftan akla gelen bir nokta, Radî'nin dârü'l-ilm'inin o ölünce kardeşine geçip geçmediğidir. Acaba Mürtezâ'nın kütüphanesi onun genişletilmesi sonucu mu teşekkül etti? Ulaşabildiğimiz kaynaklarda bu sorulara bir cevap bulunmamaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki Büveyhîler devrinde bazı emir, vezir ve devlet adamları kitaba önem verdiler ve merkezî İslâm dünyasında, Irak, Huzistan, Fârs ve Cibâl bölgelerinde, bir çok kütüphanenin kuruluşuna önderlik ederek, bilim ve kültürün yaygınlaşmasına katkıda bulundular. Son derece pahalı ve ancak gücü yetenlerin ulaşabildiği kitapların daha geniş kitlelere ulaşması için uygun şartlar hazırladılar. Bu kütüphanelerin kitap ihtiyacı, bilginleri kitap yazmaya teşvik etmiş olmalıdır. Kütüphanelerin bazıları dar bir çevreye hitap etmekte ve ancak yüksek düzeyde bilim adamlarının veya özel kişilerin istifadesine açık bulunmaktaydı. Böyle kütüphaneler inşa ederken, kurucuları, belki de entellektüel tecessüslerini tatmin etmeği ve ayrıca prestij ve şöhret kazanmayı amaçlamaktaydılar. En çok âlimi çevresine çekmek gibi, en çok kitabı toplamak da bunu sağlayana etkili bir ün kazandırabilirdi. Bu dönemde dârü'l-ilm tarzında kütüphaneler gelişmeye başladı. En temel özelliği bir kütüphane ihtiva etmesi olmasına rağmen aynı zamanda bir akademi, bir tartışma mahalli ve bir dereceye kadar da okul olarak hizmet vermiş olan bu müessesenin, medresenin kuruluşuna kadar bir ara model olup olmadığı tartışmalıdır.⁸² Vakıf kütüphane modelinin ortaya çıkışı bu döneme rastlar. Bir başka ifade ile İslâm tarihinde ilk vakıf kütüphane Büveyhîler zamanında gerçekleşmiştir. Büveyhîler zamanında bazı kütüphanelerin kuruluşunda mezhep propagandası kaygısı da etkili olmuştur. Kütüphaneler arasında şahıs kütüphanesi iken bilahare şehir kütüphanesine dönüşenler vardır. Bir kısım kütüphaneler mezhep taassubunun kurbanı olurken bazıları savaşlarla tahrip edilmiştir. Bazı kitaplar da yer değiştirmek durumunda kalmıştır. Kütüphanelerde okuyuculara ve müstensihlere hizmet vermek için, kalem, hokka, kağıt gibi araçlar mevcuttu. Vakıf olanlarda ise bunlar muhakkak ki, parasız olarak sağlanmaktaydı. Dikkat çeken bir nokta, kütüphanelerin

⁸¹ Hânsârî, IV, 298.

⁸² Bkz., George Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburg University Press 1981, s.306 v.d.

yönetici ve memurlarının üst düzey bilginler olmasıdır. Kitapların özellikle müellif hattı veya ün yapmış bir hattatın kaleminden çıkmış olmasına çok önem verildiği anlaşılmaktadır. Bilginler, ilmî ve edebî başarılarının kamuoyunun gündemine girmesinde yararlı olur düşüncesiyle, kitaplarını önemli bir kütüphaneye hibe etmeyi gerekli görmekteydiler. Böylece adlarını ebedileştirdikleri için bu işleme “tahlîd” denmekteydi.